

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Чупрій Л.В.,

доктор політичних наук, кандидат філософських наук,
доцент Національного авіаційного університету

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Досліджується сучасний стан та актуальні проблеми вітчизняної гуманітарної галузі в умовах сучасних глобалізаційних викликів. Аналізуються шляхи формування загальнонаціональної ідентичності як фундаменту консолідації українського суспільства. Намічаються шляхи оптимізації політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері.

Ключові слова: національна безпека, гуманітарна безпека, політика національної безпеки в гуманітарній сфері, загрози, виклики, загальнонаціональна ідентичність

CHALLENGES AND THREATS IN THE HUMANITARIAN SPHERE UKRAINE IN THE FORMATION OF IDENTITY

It is explored the current status and actual problems of domestic humanitarian industry in the context of modern globalization challenges. It is analyzed the ways of formation of national identity as a foundation for the consolidation of the Ukrainian society. It is outlined the ways of optimization national security policy of the Ukrainian state in the humanitarian sphere.

Keywords: national security, national security policy in the humanitarian sphere, threats, challenges, human security, state security, public safety.

Постановка проблеми. Слід констатувати, що останнє століття людство перебуває в духовно-ціннісній кризі, одним із найнебезпечніших проявів якої є падіння моральності, поширення екстремізму, сепаратизму та тероризму, виникнення гібридних війн, що зумовлене здебільшого протистоянням по лінії країн Західної цивілізації, арабо-мусульманського та російсько-азіатського світів. Україна, що знаходиться на перетині цих цивілізацій і стала об'єктом цивілізаційного протистояння. В цій ситуації стає все більш зрозумілим, що сучасна криза це не стільки економічна, скільки криза системи цінностей та системи уявлень про глобальні процеси, тобто *гуманітарна криза*.

Дослідження гуманітарної проблематики також актуалізується в умовах формування інформаційного суспільства, суспільства знань, в якому людина, її інтелект є головним ресурсом конкурентоспроможності держави. Нація входить до числа лідерів свого регіону і світу, коли національний продукт домінує в інформаційному і культурному просторі, коли конкурентну перевагу приносять власні технології й ноу-хау в бізнесі, коли освіта і кваліфікація стають активно діючим соціальним капіталом. Відтак в умовах формування суспільства знань саме гуманітарна сфера, зокрема культура, освіта, наука тощо стають важливими чинниками функціонування сучасного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед робіт українських дослідників, в яких розглядаються гуманітарні аспекти національної безпеки, слід назвати роботи А. Астаф'єва, О. Дзьобаня, А. Дацюка, С. Зубченка, О. Калакури, П. Круть, О. Литвиненка, В. Мандрагелі, Г. Нестеренко, Г. Новицького, Р. Марутян, Ф. Медведя, М. Ожевана, В. Олуйка, Б. Парохонського, В. Пироженка, М. Розумного, С. Здіорука, Г. Ситника, М. Степика, С. Сьоміна, Л. Шипілової, В. Яблонського, Г. Яворської та ін.

Мета статті: здійснити аналіз загроз та викликів в гуманітарній сфері, розробити шляхи оптимізації гуманітарної політики держави

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасних геополітичних та глобалізаційних викликів саме гуманітарна

сфера може протидіяти негативним проявам глобалізації: масовизації, уніфікації, впливам цінностей “російського мира” тощо і сприяти формуванню загальнонаціональної ідентичності та консолідації української політичної нації [1, с. 28]. Для України в умовах напруженої соціально-політичної ситуації на сході країни саме гуманітарні чинники повинні протистояти створенню так званої “гібридної ідентичності” (за теорією Г. Бгабги), що формується в просторах, які виникають між різними національними ідентичностями (Придністров’я, Абхазія, Крим, південні регіони країни). Культурні гібриди за допомогою мімікрії можуть пристосуватися до “гегемонізованого переписування євроцентру” (у випадку сепаратистів Донбасу – це Київ). Для того, щоб зруйнувати таке відверто вороже символічне поле в низці східних регіонів України, необхідні комплексні зусилля, що сформують нову гуманітарну, культурну, інформаційну архітектуру місцевого символічного поля

Аналізуючи стан гуманітарної сфери в Україні, слід зазначити, що вона переживає складні часи, що зумовлено рядом чинників. Зокрема один із найбільш значимих – недостатній рівень розуміння значимості гуманітарної сфери, в деякій мірі навіть зневага з боку урядових структур, що проявляється в недостатньому рівні фінансування та приділенні недостатньої уваги розвитку культури, науки, освіти. Зокрема в освіті і науці стало непроститивно працювати і талановита молодь не прагне працювати в цих галузях і часто виїжджає за кордон.

Другий чинник – відсутність стратегічного планування розвитку гуманітарної сфери, зокрема не здійснюється розробка довготривалого інноваційного розвитку країни. Наприклад у сфері освіти більшість розвинених країн створюють суспільство знань, реалізуючи концепцію освіти протягом всього життя.

Третій чинник – корупційні явища, які поширені в усіх сферах суспільного життя і які в значній мірі погіршують стан справ в гуманітарній сфері.

Четвертий чинник – це недостатній рівень орієнтації економіки на новітні методи та технології. Досить часто в

багатьох галузях використовується застаріле технологічне обладнання. Система управління та економіка країни не завжди спирається на аналітику та пропозиції експертного співтовариства, а відтак не враховуються передові світові тенденції.

П'ятий чинник – негативні впливи глобалізаційних процесів, ідей «російського мира», що спричиняють формування зовнішніх загроз для національної безпеки. Україна в умовах аномальних кліматичних змін, демографічних проблем, нестачі природних та продовольчих ресурсів стає об'єктом зазіхань інших світових гравців.

Серед ключових загроз в гуманітарній сфері слід виділити:

- Недостатній рівень загальнонаціональної ідентичності, особливо на сході та півдні країни;
- конфлікт ідентичностей на світоглядній, історико-культурній, мовній, конфесійній основі (протистояння схід-захід);
- недостатній рівень модернізації освітньо-наукової галузі;
- зниження інтелектуального потенціалу Української держави, посилення науково-технологічного відставання України від розвинутих країн;
- руйнування історико-культурної спадщини, вивіз культурних цінностей за кордон;
- посилення напруження у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин;
- втрата моральних та духовних орієнтирів, зростання девіантної поведінки населення;

Відтак в умовах активізації сучасних зовнішніх та внутрішніх викликів та загроз актуалізується питання щодо формування концептуальних підходів до безпекової політики в гуманітарній сфері та її оптимізація в контексті подолання даних загроз. В даному контексті гуманітарна політика включає в себе культурну, релігійну, мовну, освітньо-наукову, історикоформуючу діяльність, деякі аспекти інформаційної політики, а в широкому аспекті також систему заходів, спрямованих на захист прав і свобод людини та громадянина.

В організаційно-функціональному аспекті, гуманітарна політика повинна сприяти формуванню національної самосвідомості, підтримці та популяризації національної культури [2, с.36].

Важливим аспектом утвердження національної самосвідомості українського суспільства та популяризації національної культури є *підтримка державної мови*. Відповідно до статті 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова [3, с. 5].

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В статті 10 Конституції України також чітко зазначається, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Одним із напрямків реалізації гуманітарної політики держави є *дослідження стану збереження і популяризації історико-культурної спадщини*. Наша держава є однією із провідних країн Європи за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини (близько 150000 – це майже в 2,5 рази більше, ніж у Польщі) [4, с.12]. Слід констатувати, що цей потужний культурний потенціал не використовується повною мірою, в зв'язку з наявністю ряду значних проблем в даній галузі. На сьогодні слід відмітити досить низький рівень державного менеджменту у сфері охорони та збереження культурних об'єктів, у просуванні культурно-рекреаційного бренду національної спадщини. Причиною тому слугує інерція адміністративного управління, брак актуальних інформаційних й інтелектуальних технологій і в значній мірі недостатність відповідного фінансування галузі. Внаслідок браку коштів реставрація та ремонт пам'яток проводились в недостатніх обсягах, тому нині до 50-70% об'єктів історичної культурної спадщини в багатьох регіонах України мають незадовільний технічний стан, до 10 % - аварійні. Приблизно 300 пам'яток національного значення потребують ремонтно-реставраційних або консерваційних робіт. З двадцяти тисяч пам'яток архітектури та містобудування кожна десята пам'ятка потребує негайного втручання реставраторів. Близько

мільйона одиниць зберігання музейних цінностей на сьогодні також потребують реставраційних робіт[4, с.15].

Одним із напрямів реалізації гуманітарної політики в Україні в контексті забезпечення національної безпеки є дослідження і популяризації свого історичного минулого. В цьому контексті важливим фактором консолідації українського суспільства є *формування історичної пам'яті української нації*.

Для забезпечення розвитку і популяризації української культури потрібно розробити ряд заходів щодо *захисту інформаційного простору України*, зокрема через заборону ввезення та поширення в Україні низькопробного іноземного інформаційного продукту(книг, фільмів тощо), який, популяризуючи систему цінностей, не притаманних українському народу, зокрема цінностей “російського мира”, сприяє формування проросійської ідентичності.

Слід також констатувати ряд проблем в галузі кіноіндустрії та книговидання, серед яких ми можемо виділити такі:

- низькі показники щодо забезпечення населення кінотеатрами – 0,5 на 100 тисяч жителів, що у 15 разів менше ніж у Франції, у 10 разів менше ніж у інших європейських країнах

- недостатній рівень розвитку українського книжкового ринку, обмежений асортимент продукції вітчизняного книговиробника. За даними Української книжкової палати ім. Івана Федорова, в 2014 році в Україні видано близько 55 млн книг і брошур (1,19 книги на людину), в 2015 році 36 млн, що засвідчує негативну тенденцію [5]. Для порівняння: у Білорусі на 1 мешканця припадає 6-7книг, у західних країнах - 10-12 (Див. Рис. 1).

- недостатній рівень популяризації вітчизняної книги. За даними проекту "Дослідження книжкового ринку", ініціаторами якого є Міжнародний фонд "Відродження" та Fund for Central and East European Book Projects, серед українців зменшується цікавість до книжок. Число тих, хто зазначав відсутність потреби у книжках/цікавості коливається в межах з 49% у до 56%.

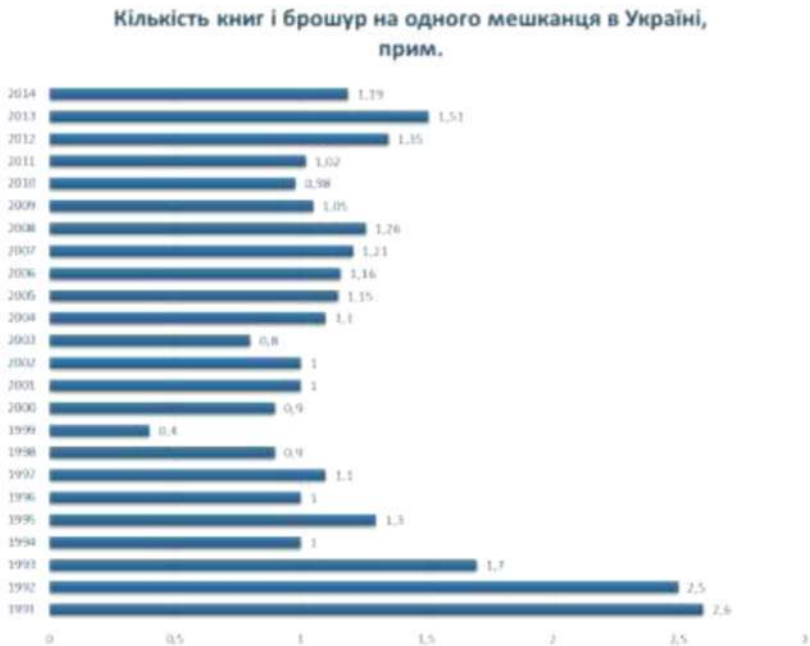

Рис. 1. Динаміка зміни кількості книг і брошур на одного українця

- переважання на вітчизняному книжковому ринку іншомовних, зокрема російськомовних видань;
- недостатній рівень розвитку системи книгорозповсюдження в Україні, відсутність кваліфікованих фахівців даної галузі та недостатня кількість вітчизняних книгарень. В Україні одна книгарня припадає на 96 тисяч населення, в той час як у Франції - на 20 тисяч, у Росії - на 75 тисяч населення;
- зменшення кількості бібліотек. За роки незалежності кількість бібліотек скоротилось на 8,4 тисячі, бібліотечний фонд зменшився на 152 млн примірника (див. діагр.2).

Рис. 2. Динаміка зменшення кількості бібліотек

Певні проблеми та виклики існують і в системі освіти. Серед них слід виділити:

- недостатній рівень модернізації освітньо-наукової галузі;
- надмірна централізація системи освіти, залежність ВНЗ від органів влади, коли ієрархічність і бюрократизація призводять до зниження ефективності функціонування освітньої системи;
- репродуктивно-авторитетна система навчання;
- невідповідність структури підготовки спеціалістів реальним потребам економіки і суспільства;
- відсутність ефективної взаємодії освіта-наука-виробництво;
- відтік висококваліфікованих кадрів в інші країни

Відтак, враховуючи вартісні показники ВВП України і розвинутих країн світу, порівнена частка інноваційної

продукції становить лише менше однієї десятої відсотка, що призводить до 6-кратного відставання України від розвинутих країн.

Слід також констатувати, що в Україні продовжується подальше скорочення загальної чисельності кадрів, зайнятих у сфері досліджень і розробок. З 2005 р. кількість працівників наукових організацій в Україні скоротилася на 23,9%, у т.ч. дослідників – на 19,5% . Зменшується кількість освітніх закладів. За чотири останні роки кількість загальноосвітніх шкіл зменшилася на 1306 одиниць.

Це зумовлено рядом чинником, але насамперед недооцінкою ролі освіти та науки в збільшенні конкурентоспроможності країни через впровадження інноваційних технологій. В умовах розвитку постіндустріального суспільства не можна вирішувати економічні проблеми за рахунок звичайного нарощування чисельності зайнятих. Саме якісні характеристики людського капіталу – кваліфікація, здатність до освіти упродовж життя, високий рівень культури, здоров'я, набувають все більшого значення. Слід також відзначити, що капітальні інвестиції у сферу освіти за останні роки суттєво не збільшилися, а в останній рік навіть зменшилися.

Тому для України є важливим подолання дефіциту нового модерного мислення і поведінки у представників влади і бізнесу в оцінці ролі освіти та науки в піднесенні людського потенціалу. Без пріоритетного його розвитку не може бути високоєфективного підприємництва.

На жаль, слід констатувати, що вітчизняна освіта та наука втрачає свій потужний інтелектуальний потенціал. Зокрема за останні роки констатується зниження висвітлення досліджень вітчизняних науковців у світових фахових виданнях.

Так за індексом цитування наукових публікацій (обраховано за міжнародною базою даних наукових публікацій SCOPUS), Україна відстає як від провідних держав світу, так і від держав, що мають співрозмірні з нашою країною параметри кількості населення та ступеня суспільного і економічного розвитку.

Останній закон “Про вищу освіту” спрямований на подолання цих проблем, але одночасно їх вирішити неможливо, тому передбачено його впровадження протягом декількох років. В першу чергу даний закон спрямований на підвищення ефективності системи вищої освіти, посилення інноваційного розвитку країни і підтримку сучасних наукових розробок.

Серйозною проблемою для України є відтік учених за кордон. За даними міжнародних досліджень, за рівнем відтоку “мозків” Україна займає 54-те місце з 55 країн, що взяли участь у рейтингу, а по доступності кваліфікованих кадрів – 45-те з 55 [5, с.9]. Дослідник М. Козловець зазначає, що відтік учених (“відплив мізків”) з України набув просто загрозливих масштабів, він обходить країні в 40-90 мільйонів гривень на рік. Зокрема щороку з України виїжджає 2,5-6 тисяч комп’ютерщиків. Слід відзначити, що витрати держбюджету на підготовку одного такого фахівця перевищують 10 тисяч гривень. Багато випускників наших ВНЗ серед тих, хто пройшов стажування в розвинутих західних країнах, залишаються там працювати[5, с. 10]. Найбільше науковців виїджають в Євросоюз і США.

Так за даними Національного Фонду науки США, за роки незалежності з України до Штатів переїхало 45 тисяч учених і технічних фахівців. А загалом, за даними фонду, із 21,6 млн. американських вчених та інженерів іммігрантами є 16%. Ще більше мізків «витекло» до США з країн Азії: Індія – 515 тисяч, Китай – 326, Філіппіни – 304, Південна Корея і Тайвань – по 120 тисяч осіб [6, с. 7].

Україна ще має потужний науковий потенціал. За даними Служби статистики, в економіці України у 2014 році працювало 16090 докторів наук і 86230 кандидатів наук (у 2013 - 16450 докторів наук і 90113 кандидатів наук) [7]. З кожним роком ці показники зменшуються.

Упродовж останніх років найбільш чисельною серед українських дослідників є вікова група від 50 до 59 років. В Україні щороку захищається від шести до восьми тисяч дисертацій, від загальної кількості яких докторські роботи становлять 12 %, але при цьому “відтік мозків” триває, що

засвідчує динаміка чисельності науковців за роки незалежності (див. Рис. 3)

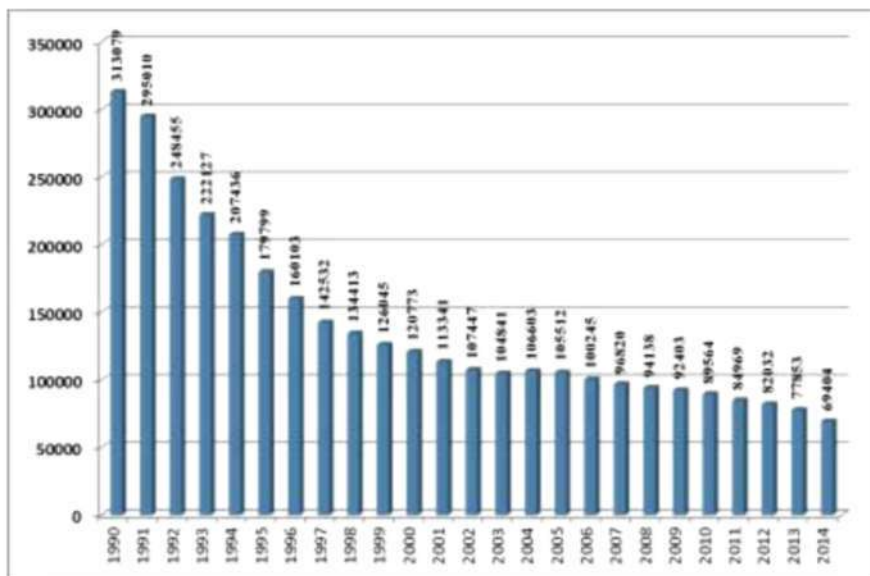

Рис. 3. Динаміка “відтоку мозків” за роки незалежності

Аналіз діаграми засвідчує, що кількість вітчизняних науковців за роки незалежності зменшилася практично в 3,5 рази. За кількістю науковців на тисячу зайнятого населення Україна опустилася до найнижчого в Європі рівня – 3,3 чол. (в Польщі – 6,4; Чехії – 8,8; Німеччині – 11,5; по країнах ЄС-27 – 9,2), що суперечить як світовим тенденціям, так і потребам науково-кадрового забезпечення модернізації економіки України на інноваційній основі[8, с.24].

Відтак в умовах інформаційних викликів сучасності головним завданням вітчизняної системи освіти стає реалізація основних модернізаційних напрямків з метою забезпечення високого освітнього рівня громадян України відповідно до передових вимог нашого часу. Слід зазначити, що забезпечення доступу до якісної освіти впродовж життя є одним з завдань Цілей розвитку Тисячоліття для України.

В сучасних умовах головними напрямками модернізації освіти є: подальша диверсифікація; розвиток дистанційних і віртуальних форм освіти, інтенсифікація, циклічність освітніх процесів, безперервність, креативізація і індивідуалізація освіти, підвищення її якості на тлі розвитку випереджального характеру системи вищої освіти щодо суспільства і виробництва, нарешті, інтернаціоналізація освіти і формування світової системи вищої освіти в глобальному масштабі.

Важливим напрямом гуманітарної політики є також державо-конфесійні відносини. Сьогодні в Україні набрав сили бурхливий процес творення нової моделі релігійно-церковного буття і особливістю цього процесу є те, що він розвивається не лише за рахунок дії внутрішніх чинників, а й під впливом активної місіонерської діяльності закордонних релігійних організацій та центрів. Інтереси національної безпеки України, зважаючи на чітко окреслене територіальне поширення церков, вимагають призупинити неконтрольований потік ідеологічної обробки закордонними служителями культу українських громадян.

Відомі дослідники Б.Парахонський та С. Сьомін зазначають, що враховуючи складну культурно-релігійну ситуацію в країні, недосконалість вітчизняного законодавства в даній галузі, потрібно розглядати діяльність деяких закордонних місіонерів як спробу втручання у внутрішні справи нашої держави, намагання впровадження чужих цінностей, що далекі від національної культури і традицій. Безконтрольне перебування в країні деяких закордонних емісарів, їх протиправна, а в окремих випадках відверто ворожа щодо України діяльність переростає на дестабілізуючий фактор у міжконфесійній ситуації [9, с.211].

В цілому, аналізуючи складну ситуацію в релігійній сфері, слід відзначити, що сьогодні слід здійснити ряд кроків, спрямованих на подолання суперечностей в даній сфері. В цьому контексті потрібно виробити виважену і водночас динамічну державну політику України у сфері державно-церковних відносин, спрямовану на обстоювання власних

національних інтересів та зміцнення духовно-морального здоров'я народу.

Для подолання загроз та викликів в гуманітарній сфері слід реалізувати цілий ряд кроків.

Зокрема для подолання загроз у сфері культури та активізації розвитку культурних індустрій на загальнодержавному рівні потрібно здійснити такі заходи:

- розробити Стратегію розвитку вітчизняних культурних індустрій;

- забезпечити проведення єдиної державної політики щодо вирішення питань, пов'язаних з організацією діяльності кіноіндустрії та видавничого сектора;

- вдосконалити чинне законодавства в галузі культури, чітко визначивши шляхи оптимізації фінансового забезпечення галузі з використанням недержавних джерел фінансування;

- створити механізми звільнення від оподаткування коштів, інвестованих з інших сфер діяльності у розвиток культурних індустрій. Вирішення питання оподаткування меценатських і спонсорських коштів, спрямованих на розвиток даної галузі;

- розробити Національним банком України механізми пільгового кредитування державними і комерційними банками підприємств кіноіндустрії та видавничої галузі;

- забезпечити створення широкої загальнонаціональної мережі кінотеатрів та книгорозповсюдження, зорієнтованої на реалізацію вітчизняної продукції, зокрема досягнути забезпеченості населення закладами кіновідеопоказу:

- міське населення – до 2 кінозалів в розрахунку на 100 тис. жителів

- сільське населення – до 4 кіно(відео)установок в розрахунку на 10 тис. Жителів.

Крім того у галузі кіноіндустрії забезпечити продовження реформування матеріально-технічної бази кінематографії, зокрема:

- сприяти створенню в Національному центрі Олександра Довженка сучасної технічної бази для субтитрування, обробки і тиражування фільмів, переведення

їх на цифрові носії і навпаки, студії з озвучення і дублювання фільмів в системі Долбі;

- сприяти створенню на базі кінотеатрів в районних центрах і невеликих містах (з населенням від 10 до 50 тис. жителів) мережі кінотеатрів для показу кінофільмів на цифрових носіях шляхом реконструкції кінотеатрів та впровадження мультимедійної технології.

у галузі книговидання:

- -створити єдину національну довідково-інформаційну систему книжкового простору України, забезпечити її бюджетне фінансування;

- -встановити обов'язкові фіксовані відрахування із центрального та місцевих бюджетів на закупівлю україномовної літератури для національних, публічних, наукових і дитячих бібліотек, а також для стабільного відновлення фондів сільських та шкільних бібліотек;

- - розробити та затвердити державну програму модернізації видавничо-поліграфічного комплексу України з метою збільшення конкурентноздатності книговидавничої галузі;

- - створити загальнодержавний фонд підтримки видання української літератури мовами народів світу, розробка механізмів і процедури залучення до його фінансового наповнення спонсорів та меценатів, включаючи представників української діаспори;

- - розробити програму популяризації вітчизняної книги, зокрема через встановлення соціальних тарифів на рекламу книжок вітчизняного виробництва, встановлення нормативів на обов'язкове надання електронними та друкованими ЗМІ часу і площ для реклами вітчизняної книги.

Для підвищення ефективності вирішення проблем збереження і популяризації об'єктів історико-культурної спадщини в країні необхідно виконати низку завдань:

- розробити збалансовану довготривалу Державну програму розвитку пам'яткоохоронної сфери;

- забезпечити вдосконалення відповідної нормативно-правової бази, зокрема створити чіткі законодавчі гарантії щодо забезпечення прозорих умов здійснення передачі в

- Формування ефективного політико-правового механізму регламентації суспільно-релігійних і державно-церковних відносин шляхом вдосконалення законодавство щодо свободи совісті й віросповідання;

- Сприяння утвердженню і розвитку партнерських відносин між державою і церквою. Передусім сторони мають максимально конструктивно співпрацювати щодо розв'язання наболілих соціальних проблем. Держава повинна налагоджувати ефективний діалог з представниками церков і релігійних організацій.

Підсумовуючи слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку Україна постала перед проблемою подолання ряду загроз та викликів в гуманітарній сфері та формування ефективної гуманітарної політики. Реалізація дієвої безпекової політики Української держави в гуманітарній сфері буде сприяти утвердженню засад національної єдності задля розбудови демократичної, правової держави, формуванню національної ідентичності шляхом становлення української політичної нації, захисту прав і свобод громадянина України, забезпеченню інноваційного розвитку держави та підвищенню її міжнародного авторитету з метою досягнення належного рівня конкурентоспроможності Української держави на світовій арені.

Список використаної літератури

1. Пироженко В. О. Гуманітарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем. / В. О. Пироженко // Стратегічна панорама. №2. 2005. – С.27-35.
2. Гуманітарна сфера України. Стан. Розвиток. Перспективи. Збірник довідково-інформаційних матеріалів / Всеукраїнський форум інтелігенції. – К., 2008. – 132 с.
3. Конституція України. Науково-практичний коментар. Академія правових наук. – Х.: Право, 2003. – 805 с.
4. Проблеми та пріоритети модернізації української культурної політики: аналіт. доп. / С.І. Здіорук, А.О. Астаф'єв, М.Т. Степико, О. Л. Валевський [та ін.]; за заг. ред. С.І. Здіорука. – К.: НІСД, 2014. – 68 с.

5. Козловець М.А. Освіта і національна ідентичність в умовах глобалізації / М. А. Козловець //Вісник Житомирського державного університету. Випуск 40. Філософські науки. – С. 8 -13.

6. США: українські вчені масово іммігрують у Штати // Голос України. – 2007. – 3 березня. – С. 7.

7. Наукові кадри та кількість організацій (динаміка 1990-2015рр.). Державна служба статистики України. [Електрон. ресурс] - Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html

8. Панченко І.А. Фінансування наукової діяльності як необхідна умова інноваційного розвитку держави. // [Електронний ресурс] / І.А. Панченко –Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_7/45.pdf

9. Парахонський, Б. О. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України / Б. О. Парахонський, С. В. Сьомін // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С.200-213.

